

ABDURRAHMAN CÂMÎ VE HAMDULLAH HAMDÎ'NİN YUSUF VE ZÜLEYHA MESNEVİLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ*

AHMET YEŞİL**

Öz

Mesnevi nazım geleneğinin Türk edebiyatında yaygınlaştığı 13. yüzyıldan itibaren birçok şair, bu alanda değişik konularda eserler kaleme almıştır. Birçok ulusun edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da şairlerin dikkatini celp eden en önemli konuların başında şüphesiz, Hz. Yusuf peygamberin hayat hikâyesini konu alan Yusuf ve Züleyha hikâyesi gelmektedir. İlk olarak Tevrat'ta daha sonra Kur'an-ı Kerim ve çeşitli tefsir kitaplarında aktarılan Hz Yusuf hikâyesinde Mısır azizinin eşi Züleyha'nın Hz. Yusuf'a sevgi beslemesi ve meyletmesi, bu hikâyenin aşk manzumelerine konu edilmesine ve bu konuyu anlatan çeşitli edebî eserler verilmesine neden olmuştur. Türk ve Fars edebiyatında da birçok şair, yaşadığı dönem, mekân ve şahsi bakış açılarıyla bu hikâyeyi anlatan mesneviler kaleme almıştır. Türk şairlerin, Yusuf ve Züleyha hikâyesini konu alan mesnevileri zamanla, keyfiyet bakımından yüksek bir seviyeye, zenginliğe ulaşmıştır. Özellikle Hamdullah Hamdî (1449-1503) gibi Abdurrahman Câmî sonrası şairlerde bu gelişim ve eserlerin nitelik bakımından artışı daha iyi gözlemlenmektedir. Hamdullah Hamdî ve Abdurrahman Câmî'nin eserlerinin karşılaştırmalı olarak incelendiği bu çalışmada, Abdurrahman Câmî'nin, Hamdullah Hamdî'nin Yusuf u Züleyhâ mesnevisi üzerine etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yusuf ve Züleyha, Câmî, Hamdî, Hz Yusuf

بررسی تطبیقی یوسف و زلیخای عبدالرحمن جامی با یوسف و زلیخای حمدالله حمدی

در ادبیات ترکی مثنوی سرایی از قرن 13 رواج پیدا کرده و بعد از آن شاعران در موضوعهای متعددی در این زمینه طبع-آزمایی کرده اند. یکی از موضوعاتی که در ادبیات ملل به ویژه در ادبیات ترکی مورد توجه شاعران در مثنوی های خود قرار گرفته داستان حضرت یوسف (ع) می باشد که یکی از معروف ترین داستان های مربوط به پیامبران الهی است. داستان سرگذشت حضرت یوسف (ع) که اول در کتاب مقدس، بعد در قرآن کریم و در تفاسیر دینی بر آن اشاره شده است، با توجه به تمایل زن عزیز مصر به حضرت یوسف (ع) این داستان دستمایه

Makale Gönderim Tarihi: 21.02.2018, Kabul Tarihi: 08.08.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.397360

* Bu makale "Abdurrahman Cami Yusuf ve Züleyha Mesnevisi ile Türk Edebiyatında bulunan Yusuf ve Züleyha Mesnevilerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi" başlıklı doktora tezi dikkate alınarak hazırlanmıştır.

** Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ahmetyesil@sakarya.edu.tr,

ORCID ID: 0000-0002-0606-5177

منظومه‌های غنایی عاشقانه و پرداخته هنری آن گردیده است. شاعران و نویسندگان زیادی در ادبیات ترکی و فارسی به نوعی به تناسب زمان، مکان، تربیت و دیدگاه‌های عصر خویش به آن پرداخته‌اند و یکی از حوادث زندگی حضرت یوسف (ع) را در آثار خویش مورد اشاره قرار داده‌اند. آثار ادبی مربوط به داستان یوسف و زلیخا در بین شعرای ترک‌زبان به مرور زمان از غنایی ادبی بیشتری برخوردار گردیده است. به ویژه آثار شعرای ترک‌زبان بعد از جامی در این بین شاخص‌تر و غنی‌تر می‌باشند که از جمله این آثار می‌توان به مثنوی یوسف و زلیخای حمدالله حمدی (843 ه / 1449-1503 م) اشاره داشت. در این تحقیق کوشیده شده است تا مثنوی یوسف و زلیخای عبدالرحمن جامی با مثنوی‌های یوسف و زلیخای حمدالله حمدی به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار گیرد و تأثیر جامی بر مثنوی‌های ادبیات ترکی به خصوص حمدالله حمدی مشخص گردد.

کلمات کلیدی: یوسف و زلیخا، جامی، حمدالله حمدی

A COMPARATIVE STUDY OF ABDURRAHMAN JAMI'S VERSION JOUSEF AND ZULEIKHA STORY WITH HAMDULLAH HAMDI VERSION OF JOUSEF AND ZULEIKHA STORY

Abstract

Mathnavi began developing in the 13th century in Turkish Literature and then numerous poets started writing mathnavis with various topics in this area. One of the subjects in Mathnavis written by poets in National Literature and especially in Turkish Literature was the story of Prophet Yusuf (as), one of the most famous stories about the Prophets. The story of the Prophet Yusuf (as) first mentioned in Bible and then in the Quran and religious interpretations that Egypt's Aziz's wife desire to Prophet Yusuf (as) formed a context of lyrical romance poems and led to conversion of a work of artistic. Many writers and poets in the Turkish and Persian literature have created works on one of the events of the life of Prophet Yusuf (as), considering their place, time, manner and prospective of their era. By the time, literary works relating to the story of Yusuf and Zulayha among the Turkish language poets has taken the form of lyrical literature. In Turkish Literature, this story became more prominent especially after the Jami, more specific example can be given as Hamdullah Hamdi's Mathnavi of Yusuf and Zulayha (1449-1503). On the first face of this text, we will make a comparison on Mathnavis of Yusuf and Zulayha belonging to Jami and Hamdullah Hamdi and in second face, we will study the effect of Mathnavis of Yusuf and Zulayha belong to Jami on Mathnavis in Turkish Literature especially Hamdullah Hamdi.

Keywords: Hamdullah Hamdi, Yusuf and Zulayha, Jami

مقدمه

داستان سرگذشت حضرت یوسف از شایع‌ترین داستانهای پیامبران الهی است که در کتب مقدس تورات و قرآن کریم بدان اشاره شده است. با توجه به اظهار تمایل زن عزیز مصر به فرزند خوانده - که عشقی ممنوعه است و برخلاف سنت شرقی، تمایل عاشقانه از طرف زنی به مردی ابراز می‌شود - این داستان دستمایه منظومه‌های غنایی عاشقانه و پرداخت هنری آن

گردیده است. در قرآن کریم داستان حضرت یوسف (ع) کاملترین و طولانی‌ترین داستان قرآنی است که یک سوره کامل بدان اختصاص یافته است و قسمتی از شرح احوال یوسف، از کودکی تا عزیزی مصر را در بر دارد.

نویسندگان، شاعران، مفسران و قصه‌پردازان و نظیره‌گویان فارسی و ترکی مسلمان هر چند روایت قرآنی این حادثه را در نظر داشته‌اند، در تبیین و تفصیل جزئیات غالباً به داستانهای کتب عهد عتیق و تفاسیر یهودی و حتی در پاره‌ای موارد، داستانهای مصری گریز زده‌اند، چنانکه در متن این قصه، گاه به مواردی برخورد می‌کنیم که نشان می‌دهد قصه-پردازان نیز بر اساس خیال‌پردازی، وارد داستان شده و مطالبی بدان افزوده‌اند.

نام زلیخا در هیچیک از کتابهای مقدس ذکر نشده و مواجهه زن عزیز مصر و تمنای او از یوسف، بخش اندکی از شرح احوال یوسف پیامبر (ع) را در اصل داستان (در کتابهای مقدس قرآن و تورات) به خود اختصاص داده، چنانکه از مجموع 110 آیه سوره یوسف، فقط 16 آیه (14 درصد) مربوط به این زن است؛ اما همین بخش اندک، محوری‌ترین و اصلی‌ترین موضوع هنرنمایی شاعران در پرداخت کل داستان شده است. مثنوی یوسف و زلیخای عبدالرحمان جامی به دلیل پرداخت هنری منحصر به فرد آن، نقطه عطفی در منظومه‌های یوسف و زلیخا محسوب می‌شود، تا آنجا که در زبان فارسی، مثنوی‌های یوسف و زلیخا را به قبل و بعد جامی تقسیم می‌کنند. تعداد یوسف و زلیخاهایی که در زبان فارسی به اسامی آنها اشاره شده، 57 اثر است که از این تعداد حدود 33 اثر هم اکنون در دست است¹.

جامی در بیان و شیوه به تصویر کشیدن این داستان، با نبوغ و هوش سرشار خود، آن را به حد اعلای هنرمندی رسانده و گوی سبقت از دیگران ربوده است به گونه‌ای که شاعران زیادی را به پیروی راه خویش ترغیب کرده و آثار شاعران و نویسندگان بعد از خود را تحت تأثیر قرار داده است. عبدالرحمن جامی به خلق آثار زیادی به نظم و نثر در موضوعات گوناگون مبادرت کرده که از این میان مثنوی عاشقانه و عرفانی یوسف و زلیخا بیش از دیگر آثارش به شهرت و مقبولیت دست یافته است. مثنوی یوسف و زلیخای جامی به زبانهای انگلیسی، آلمانی، فرانسه و بیش از ده بار به زبان

¹ برای آشنایی با یوسف و زلیخاهای فارسی: ر.ک. الف) محمد امین زواری و حسن ذوالفقاری، روایت شناسی قصه یوسف و زلیخا، فصلنامه کاوش نامه، سال دهم، 1388، شماره 19. ب) جامی، یوسف و زلیخا، تصحیح ناصر نیکوبخت، تهرانک آوای نور، 1377. ج) عبدالرسول خیام پور، یوسف و زلیخا، تبریز: انتشارات شفق، 1339. د) نیکوهمت، سیری در مثنویهای یوسف و زلیخا، مجله وحید، شماره اول و پنجم، دوره دوازدهم. ه) جامی، عبدالرحمن؛ هفت اورنگ به کوشش مدرس گیلانی؛ انتشارات سعدی، چ پنجم، 1368. و) علی اصغر حکمت؛ جامی؛ انتشارات توس، 1363.

اردو ترجمه شده است.² جامی این مثنوی را در سال 888 هـ. در بحر مسدس مقصور (مفاعیلن، مفاعیلن، مفاعیلن) به تقلید از خسرو و شیرین نظامی گنجوی سروده است، و این در حالی است که قبل از جامی کسی این بحر را برای نظم این داستان برنگزیده است.³

یوسف و زلیخاهای منظوم ترکی

داستان و سرگذشت حضرت یوسف (ع) در ادبیات ترکی نیز به سبب جنبه های دینی و غنایی آن از طرف شاعران و نویسندگان زیادی مورد توجه گرفته و از دوره آغازین منظومه سرایی (قرن 13 م.) به بعد، این داستان پیوسته دستمایه و الهام-بخش شاعران قرار گرفته است.

شاعران ترک نیز مانند فارسی زبانان، اغلب قالب مثنوی را به دلیل استقلال قافیه در هر بیت و نامحدود بودن تکرار قافیه، برای موضوعات بلند و داستان پردازی انتخاب کرده اند. در این میان داستان سرگذشت حضرت یوسف (ع) از جمله موضوعاتی است که به صورت گسترده مورد استقبال شاعران ترک قرار گرفته و منظومه های زیادی در این موضوع به ظهور پیوسته که متأسفانه حجم زیادی از آنها در گذر ایام از بین رفته و تعدادی به صورت دستنویس در موزه ها یا کتابخانه های شخصی نگهداری می شود و از تعداد بیشتری جز نام آنها، چیز بیشتری نمی دانیم و هم اکنون از دسترس خارج است. خیامپور از 29 منظومه ترکی یاد کرده که به تقلید جامی سرود شده⁴، در حالی که تحقیقات امروز تعداد این منظومه ها را به بیش از 38 منظومه رسانده است.⁵ به طور کلی اسامی تعدادی از منظومه های یوسف و زلیخا- اعم از موجود یا غیر موجود- از این قرار است: مثنوی کریملی محمود و ترجمه خلیل اوغلو علی (قرون 13-14)، شیاد حمزه (قرون 13-14)، سوله فقیه (قرون 13-14)، ارزورملی ضریر (قرون 13-14)، رب گزی (قرون 13-14)، حمزوی (قرون 13-14)، غریب (قرون 13-14)، احمدی (قرن 15)، حمدالله حمدی (قرن 15)، یوسف و زلیخای چاکری (قرن 15)، عبدالوهاب (قرن 15)، کرملی عبدالمجید (قرن 15)، خطایی (قرن 15)، نحیفی (قرن 15)، دور بیگ (قرن 15)، حمیدی (قرن 15)، بهشتی احمد سنان (قرن 15)، کمال پاشازاده (قرن 16)، تاشلیجایی یحیی (دقاقینزاده) (قرن 16)، غباری (قرن 16)، شریفی (قرن 16)، نعمت الله (قرن 16)، جلیلی (قرن 16)، لقائی (قرن 16)، مناستیرلی جلالی (قرن 16)، خلیفه (قرن 16)، کرامانلی کامی محمد (قرن 16)، شکاری (قرن 16)، مناستیرلی قاضی سنان (قرن

² محمد امین زواری و حسن ذوالفقاری، روایتشناسی قصه یوسف و زلیخا، فصلنامه کاوش نامه، سال دهم، 1388، شماره 19، ص48.

³ جامی، یوسف و زلیخا، تصحیح ناصر نیکوبخت، تهرانک آوای نور، 1377، ص 21-18

⁴ عبدالرسول خیام پور، یوسف و زلیخا، تبریز: انتشارات شفق، 1339، ص22-23

⁵ Melik Gölcan Türkdoğan: *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf ve Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, Erzurum 2008, s.39-69

16)، نور محمد عندلیب (قرن 17)، بغدادلی ذهنی عبداللیل (قرن 17)، بورسالی هوایی مصطفی (قرن 17)، رفعتی عبدالحی (قرن 17)، احمد مرشدی (قرن 18)، کوپرولی زاده اسد پاشا (قرن 18)، هوایی عبدالرحمان افندی (قرن 18)، سلیمان توفیق بیگ (قرن 19)

یوسف و زلیخای حمد الله حمدی

در منظومه های ترکی، بویژه در منظومه های یوسف و زلیخا، در گذر زمان بتدریج از لحاظ جنبه های ادبی تحول و پیشرفت صورت گرفت و از دوره حمدالله حمدی به بعد، توجه شاعران از جنبه دینی صرف، به جنبه های ادبی آن معطوف گردید. مثنوی یوسف و زلیخای حمدی شامل 6241 بیت، در بحر خفیف سروده شده، ولی بعضی حکایات در قالب غزلهای پنج یا شش بیتی بر وزنهای مختلف نیز سروده شده است.⁶ اصل داستان یوسف و زلیخا از بیت 345 آغاز می شود و در سراسر منظومه گهگاه روایات پندآمیز آورده می شود و در انتهای هر روایت، نتیجه اخلاقی از آن گرفته می شود. حمدی در اثر خود بر خلاف جامی- که تمام اثر یوسف و زلیخا خود در قالب مثنوی سروده است- در بعضی قسمتها از ترجیح بند، ترکیب بند و غزل نیز استفاده می کند.

در قسمت توحید از ترجیح بند، در قسمت نور محمد (ع)، از ترکیب بند، و در قسمت داستان یوسف و زلیخا، در تبیین روحیه حضرت یعقوب (ع)، حضرت یوسف (ع) و زلیخا، از 15 غزل نیز استفاده کرده است.

حمدی مثنوی خود را با چند بیت به عنوان آغاز مثنوی (بسم الله مثنوی) شروع می کند و بعد از آن به ترتیب بخش های تحمیدیه، دو منظومه برای مناجات، نعت حضرت رسول (ع)، نور مصطفی (ع)، بعضی معجزات حضرت پیامبر (ع)، منظومه برای چهار یار گزیده و مدیحه برای آق شمس الدین پدر خود می آورد و سپس اصل داستان یوسف و زلیخا را آغاز می کند.

قسمت آخر مثنوی یوسف و زلیخا حمدی با مثنوی جامی نیز متفاوت است؛ زیرا حمدی در آخر داستان یوسف و زلیخا، بعد از شرح وفات یوسف، و گریه و زاری زلیخا برای یوسف، خداوند را حمد و ثنا می گوید که این داستان را به اتمام رسانده، در حالی که جامی اثر خود را با سه منظومه شکایت از فلک، پند به فرزند و محاسبه نفس خود به اتمام می رساند. حمدالله حمدی در مثنوی یوسف و زلیخای خود به طور مستقیم از جامی متأثر شده و در مثنوی خود در گاه عینا ترجمه ابیاتی از مثنوی جامی را آورده و یا با اندکی تغییر، بعضی ابیاتی را تقلید، و خود نیز به این نکته اقرار و اعتراف کرده است.⁷

⁶ خیام پور، عبدالرسول، یوسف و زلیخا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، پاییز 1338، شماره 50، ص 92
⁷ همان، 50، ص 92-94

<p>بولمدم ترکی دلدہ آنی درست</p> <p>بلبل نظم داستان ملیخ</p> <p>دو جهانده رفیع اولا نامی</p> <p>جامیدن اردی ناگهان جرعه</p> <p>نظمه گرم اولدی طبعمک هوسی</p> <p>اومرم آخر ایلیه تقریر</p>	<p>عاقبت ایلدم بو قصه یی جست</p> <p>قنی فردوس طوس گیبی فصیح</p> <p>قانی مانند حضرت جامی</p> <p>صالمشیدم بو نیته قرعه</p> <p>ترجمان اولدی بعضی ترجمه سی</p> <p>کیمسی ترجمه کیمسی نظیر</p>
---	--

(مثنوی یوسف و زلیخای حمدالله حمدی در بخش سبب تألیف، 26-36)
چند نمونه از ابیات مثنوی حمدالله حمدی که از مثنوی جامی ترجمه شده:

<p>ز سودایت غم دیرینه دارد</p> <p>ندارد جز تو در دل آرزویی</p> <p>گهی چون باد در شبگیر بوده است</p> <p>وز آن عمری است مانده در تب و تاب</p>	<p>ز طفلی داغ تو بر سینه دارد</p> <p>به ملک خود سه بارت دیده در خواب</p> <p>گهی چون آب در زنجیر بوده است</p> <p>کنون هم گشته زین سودا چو مویی</p>
---	---

(جامی 1983-1986)

<p>نظر ایتمز سگ آه اول آهویه</p> <p>یل گبی گاه آه شبگیره گچدی عمری تبیلہ تاب اچره</p> <p>نوله ایررسه وصل خرمرگه</p>	<p>شیمدی دوندی جفا گله مویه</p> <p>سنی اوچ دفعه گردی خواب اچره</p> <p>صو گبی گاه دشد زنجیر طفل اللدن طفیلی در غمگه</p>
---	--

(حمدالله حمدی، ص 286-287)

<p>هوایش پر عفونت چشمه اش شور</p>	<p>محیطش پر کدورت مرکزش دور</p>
---------------------------------------	-------------------------------------

(جامی 1448)

Pür-kudüret muhiti merkezi dür	Pür-ufunet hevası çeşmesi şur
--------------------------------	-------------------------------

(Hamdi 87/870)

سهی سروش خمیده از بار اندوه	به دل ز اندوه بودش بار انبوه
--------------------------------	---------------------------------

(جامی 1914)

Dilde enduh oldı çün enbuh	Serv-i kaddin ham eyledi endüh
----------------------------	--------------------------------

(Hamdi 282/3853)

درین خوان با عزیز انباز گردم	کیام من تا تو را دمساز گردم
---------------------------------	--------------------------------

(جامی 2050)

Ben kimem kim olam sana dem-saz	Bir ta'ama Aziz ile enbaz
---------------------------------	---------------------------

(Hamdi 293/4006)

ز بیم هجر باشد رنجه پیوست	و گر بوس و کنارش هم دهد دست
------------------------------	-----------------------------------

(جامی 1892)

Gam virür ana havf-i hicr-i nigar Gelse ahir miyana bus u kenar	Bulmaz eşkal-i kara yine kenar Ah ider ol gamıla leyl ü nehar
--	--

(Hamdi 281/3828-9)

بن‌مایه‌های مشترک داستان یوسف و زلیخا در هر دو منظومه

وحدت وجود

یکی از بن‌مایه‌های اصلی مثنوی یوسف و زلیخای جامی، مسأله وحدت وجود است. «در مسأله وحدت وجود می‌توان جامی را معلم

ثانی و ابن عربی را معلم اول نامید. در رأس هرم، ابن عربی و در قاعده هرم جامی است.⁸ وحدت وجود در غالب منظومه های بعد از جامی از جمله مثنوی حمدالله حمدی تقلید شده است.

خواب و رویا

مهم‌ترین بن‌مایه داستان سرگذشت حضرت یوسف (ع) در قرآن، تورات و در مثنوی‌های یوسف و زلیخا، خواب است که در تمام این داستان در تعیین سرگذشت، نقش کلیدی (leit-motif) دارد و تمام داستان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بن‌مایه خواب به خصوص در مثنوی‌های یوسف و زلیخا غیر از نقش کلیدی گهگاه در روایت داستان نقش گره‌گشایی را نیز بر عهده می‌گیرد و روند داستان را به خوانندگان نشان می‌دهد. اصل داستان در همه مثنوی‌ها با خواب قهرمانان، در مثنوی جامی با خواب زلیخا و در مثنوی حمدی با خواب یوسف آغاز می‌شود. یکی از تفاوت‌های مهم بین آثار حمدی و جامی، همین بخش است. جامی در مثنوی خود، خواب زلیخا را در ابتدای داستان مطرح می‌کند در حالیکه حمدی، خواب یوسف را در ابتدا بیان می‌دارد. در واقع در مثنوی جامی، داستان یوسف و زلیخا محور اصلی بوده ولی در اثر حمدی تنها بخشی از سرگذشت حضرت یوسف مورد اشاره قرار می‌گیرد. بنابراین بر موضوع عشق‌ورزی زلیخا در مثنوی جامی نسبت به حمدی تأکید بیشتری شده است و همین عامل می‌تواند نشان‌دهنده محوری بودن عشق در مثنوی جامی باشد. از این بن‌مایه و نقش آن در داستان یوسف در قرآن، تورات و مثنوی‌ها مشخص می‌شود که خواب و تعبیر خواب در آن دوره اهمیت خاصی داشته و در طرز تفکر مردم و شیوه زندگی آنان نقش به‌سزایی ایفا می‌کرده است.⁹

1. خواب یوسف؛ 2. خواب‌های زلیخا؛ 3. خواب زندانیان؛ 4. خواب شاه مصر

عشق

عشق یکی از پربسامدترین بن‌مایه‌های منظومه‌های عاشقانه است. در بین این منظومه‌ها بی‌تردید یکی از معروفترین داستان‌ها، داستان یوسف و زلیخا است که کاملاً بر اساس موضوع عشق به وجود آمده است. داستان یوسف و زلیخا در اصل از دو داستان اصلی، داستان یوسف و زلیخا و داستان حضرت یوسف و حضرت یعقوب و پسران وی تشکیل شده است که در واقعیت هر دو داستان نیز بر اساس موضوع عشق و عشق‌ورزی بنا شده است (در واقعیت ریشه هر دو داستان عشق و عشق‌ورزی است). عشق، در مثنوی‌های یوسف و زلیخا نقش محوری و تعیین‌کننده‌ای دارد که تمام داستان را احاطه کرده است و روند داستان و زندگی قهرمانان داستان را کاملاً تحت تأثیر قرار داده است. در مثنوی‌های یوسف و زلیخا عشق در مرحله اول به عنوان عشق زمینی ظاهر می‌شود و در ادامه بعد از سختی و مشکلات تبدیل به عشق الهی می‌شود.

داستان حضرت یوسف و حضرت یعقوب و پسران وی که در داستان یوسف و زلیخا مطرح می‌شود در اصل یک داستان دراماتیک است

⁸ اسماعیل مبلغ، جامی و ابن عربی، انتشارات انجمن جامی، 1343، ص 67. احمد یشیل، بررسی تطبیقی یوسف و زلیخای جامی با یوسف و زلیخاهای

⁹ ترکی. دانشیاران ایران. 1396. ص 98

ولی منشأ آن نیز به عشق‌ورزی برمی‌گردد و به دلیل حسادت برادران یوسف (ع) آغاز می‌شود. شاعرانی که در مثنوی‌های خود به داستان یوسف و زلیخا پرداخته‌اند، هر دو موضوع را در آثار خود به نظم کشیده‌اند ولی در حمدی داستان عشق زلیخا به حضرت یوسف (ع) بیشتر به عنوان یکی از بخش‌های زندگی و سرگذشت حضرت یوسف (ع) بیان شده است و در این مثنوی شاعر بیشتر به کلیت زندگی حضرت یوسف توجه داشته است. در مثنوی جامی نیز مانند دیگر مثنوی‌های یوسف و زلیخا به هر دو داستان اشاره شده است ولی در مثنوی جامی برخلاف مثنوی حمدی داستان یوسف و زلیخا، عشق و عشق‌ورزی بیشتر مورد توجه قرار گرفته است. محور اصلی مثنوی جامی را عشق تشکیل داده است. در مثنوی‌های یوسف و زلیخا می‌توان به چند نوع روابط عاشقانه و عاطفی از جمله عشق زلیخا به حضرت یوسف، عشق حضرت یعقوب به حضرت یوسف، عشق بازغه به یوسف اشاره کرد. عشق یعقوب به یوسف؛ 2. عشق عمه به یوسف؛ 3. عشق زلیخا به یوسف؛ 4. عشق بازغه به یوسف؛ 5. عشق یوسف به زلیخا

خوش آن دل کاندرا او منزل کند عشق	شود گاهی بر او کوه ملامت
نماند در وی اندوه سلامت	که صبر و هوش را خرمن بسوزد
در او رخشنده برقی برفروزد	زکار عالمش غافل کند عشق

(جامی 768-770)

زلیخا را چه صدقی بود در عشق	که یکسره عمر خود فرسود در عشق
--------------------------------	----------------------------------

(جامی 3546)

Aşk derdi ki merdi ferd eyler
Kendinin gayrının ana derd eyler

Bende edindi nice canları aşk
Garet eyledi hanümanları aşk

(Hamdi s.181)

زیبایی

در مثنوی‌های یوسف و زلیخا یکی دیگر از بن‌مایه‌های کلیدی، زیبایی است که در تعیین سرنوشت و حوادث داستان تأثیر می‌گذارد.

1. زیبایی یوسف؛ 2. زیبایی زلیخا؛ 3. زیبایی بازغه مرگ

بن‌مایه مرگ در این داستان در چند جا تکرار شده است:

1. مرگ شاه مصر؛ 2. مرگ عزیز مصر؛ 3. وفات یوسف (ع)
حیله

در تمام مثنوی‌های یوسف و زلیخا حیله یا چاره‌گری به عنوان عامل ایجاد گره‌های داستانی و گره‌گشای مشکل‌ها به کار رفته است.

1. حیله عمه یوسف (ع)؛ 2. حیله برادران؛ 3. حیله زلیخا؛ 4. حیله یوسف برای نگهداشتن برادر خود بنیامین

حسد

یکی دیگر از بن‌مایه‌های مهم و تأثیرگذار در داستان یوسف و زلیخا غیر از عشق، حسودی است که در اول داستان در سرگذشت حضرت یوسف تأثیر گذاشته است.

1. حسد عمه یوسف بر یعقوب؛ 2. حسد برادران بر یوسف
پشیمانی

1. پشیمانی زلیخا؛ 2. پشیمانی زنان؛ 3. پشیمانی عزیز از زندانی کردن یوسف

تحمل سختی‌ها و صبر

بن‌مایه‌ای تحمل سختی و صبر در تمام نقش‌مایه‌های این داستان اثرگذار بوده و استفاده شده است.

1. تحمل و صبر در جدایی از پدر و خانواده؛ 2. تحمل و صبر انداخته شدن به چاه؛ 3. تحمل و صبر در اسیری و رفتن به مصر؛ 4. تحمل و صبر در قربت؛ 5. تحمل و صبر افتادن به زندان؛ 6. تحمل و صبر به حیله و خواسته‌های زلیخا
جدایی و وصل

1. جدایی یوسف از پدر؛ 2. جدایی زلیخا از یوسف؛ 3. وصل و رسیدن زلیخا به یوسف؛ 4. جدایی مجدد زلیخا از یوسف
خیانت

1. خیانت زلیخا به عزیز مصر
ظلم

1. ظلم برادران؛ 2. ظلم زلیخا به یوسف (ع) در انداختنش به زندان
چاه

یکی دیگر مهم‌ترین بن‌مایه که بعدها در ادبیات به یکی از پر بسامدترین بن‌مایه تبدیل شده، چاه است.

چاره‌گری اطرافیان

1. نصیحت دایه به زلیخا؛ 2. پیشنهاد دایه برای نذر و نیاز برای برآورد شدن آرزوی زلیخا؛ 3. قاصد فرستادن پدر زلیخا نزد عزیز مصر؛ 4. ساختن نگارخانه توسط دایه برای به دام انداختن یوسف
معجزات و خوارق عادات

1. آمدن جبرائیل؛ 2. جوان شدن دوباره زلیخا پس از توبه؛
3. علم تعبیر خواب

سفر

- 1- سفر زلیخا به مصر؛ 2. سفر یوسف از کنعان به مصر؛ 3.
سفر بازگه به مصر؛ 4. سفر یعقوب و خانواده از کنعان به

مصر**آزمایش**

- الف) آزمایش برادران در تحمل دوستی پدر یوسف را
ب) آزمایش یعقوب در فراق یوسف
ج) آزمایش یوسف
1. در چاه و زندان؛ 2. در هنگام به دام افتادن در قصر
زلیخا
د) آزمایش زلیخا
1- رسوایی در بین زنان و درباریان در هنگام اعتراف به بی-
گناهی یوسف؛ 2. صبر کردن پس از مرگ عزیز مصر و رسیدن
به یوسف

تهمت

1. تهمت دزدی کمر بند به یوسف توسط عمه؛ 2. تهمت زدن
برادران یوسف به گرگ و قاتل جلوه دادن او؛ 3. تهمت
بردگی و فرار از کار به یوسف توسط برادرانش در هنگام
فروش او به کاروانیان؛ 4. تهمت زلیخا به یوسف

انتظار

1. انتظار یعقوب به رسیدن خبر یوسف؛ 2. انتظار زلیخا در
مصر به امید رسیدن به یوسف؛ 3. انتظار یوسف در چاه برای
نجات؛ 4. انتظار یوسف برای دیدن دوباره برادران و
پدرش؛ 5. انتظار زلیخا به امید لغزش یوسف و عنایت به
او؛ 6. انتظار زلیخا پس از مرگ عزیز مصر

تفاوت و اشتراک منظومه حمدی و جامی: جدول 1

تفاوت و اشتراک منظومه حمدی و جامی	
ح م د ی	ج ا م ی
X	X
X	
X	
X	
X	
X	
X	X
X	X

		(ع)
X	X	واگذاری سرپرستی یوسف (ع) در فقدان مادر به عمه اش
X	X	متوسل شدن عمه به حيله، برای نگه داشتن یوسف (ع) در پیش خود
X	X	بازگشت یوسف (ع) نزد پدر پس از مرگ عمه اش
X		حضرت یعقوب (ع) پیراهن حضرت ابراهیم (ع) را که جبرائیل از بهشت آورده بود به یوسف (ع) می-پوشاند.
X		حضرت یعقوب (ع) عصایی که جبرائیل از بهشت آورده بود به یوسف (ع) می‌دهد.
X	X	خواب دیدن یوسف (ع) که ماه و خورشید و ستارگان بر او سجده می کنند
X	X	منع پدر از تعریف خواب به برادران
X	X	با خبر شدن برادران از طریق یوسف (ع)
X	X	اتفاق نظر برادران به دور کردن یوسف از پدر
X		حضرت یعقوب (ع) خواب خود را با پسرانش در میان می‌گذارد.
X	X	بردن یوسف (ع) به صحرا و آزار او توسط برادران
X		صفت شب و سرقت فرقت دل آشوب و گریه حضرت
X		جواب حکمت آمیز یوسف به برادران خود در کنار چاه
X		سوال و جواب برادران با یوسف (ع)
X		دلیل روایت داستان غصه حضرت یوسف (ع)
X	X	انداختن یوسف (ع) در چاه و حفاظت جبرئیل از یوسف (ع)
X	X	آوردن پیراهنی و غذاهای بهشتی جبرائیل برای یوسف (ع)
X		ملاقات یوسف (ع) با شخصی عالم که سالهای زیاد برای دیدن یوسف (ع) در چاه انتظار کشیده بود.
X		سبب فلاکت حضرت یوسف (ع)
X		پند یهودا به برادران خود
X	X	برادران یوسف (ع) با پیراهن خونین به پیش حضرت یعقوب می‌آیند.
X	X	حضرت یعقوب (ع) دروغ پسران خود را می‌فهمد.
X		گشتن حضرت یعقوب (ع) در دشت کنعان

X	X	تمام شدن صبر یعقوب (ع) از جدایی یوسف (ع)
X		گرفتن برادران یوسف (ع) گرگی و تهمت زدن به آن قتل یوسف را
X		شهادت گرگها در بی‌گناهی خود در قتل یوسف (ع)
X		سبب فلاکت حضرت یعقوب (ع) و پیام جبرائیل از جانب خداوند
X		خواب دیدن مالک، آمدن با کاروان خود به کنعان
X		رسیدن کاروان مالک به چاه یوسف و طواف کردن پرندگان در بالای چاه یوسف و پند حمدی به خواننده
X	X	توقف کاروان در کنار چاه و برآمدن یوسف توسط کاروانیان
X	X	برادران، یوسف (ع) را به عنوان برده به مالک می‌فروشند.
X		برادران یوسف نامه‌ای می‌نویسند
X		خداحافظی یوسف از برادران خود
X		گذر کاروان یوسف از کنار قبر مادرش و رفتن یوسف به طرف قبر مادرش و تنبیه شدن یوسف از طرف افلاح
X		رفتن یوسف به شهر نابلس و ایمان آوردن مردم آن شهر بعد از دیدن یوسف
X		رفتن یوسف به شهر بیسان
X		رفتن یوسف به شهر آسکلان
X		مغرور شدن یوسف (ع) بعد از این اتفاقها و تذکر الهی
X		رفتن یوسف به شهر آریش
X	X	مالک جایگاهی ساخت تا چهره زیبای یوسف را به همه نشان دهد.
X		شهرت زیبایی زلیخا در هفت سالگی او به همه جا رسیده
X		یوسف (ع) با یک عرب به یعقوب (ع) سلام رسانده
X	X	عاشق شدن و آمدن دختری به نام بازغه برای خرید یوسف (ع) و هدایت شدن او به عشق حقیقی
X		زلیخا دختر شاه مغرب است.
X	X	خواب دیدن زلیخا یوسف را و عاشق شدن وی بر یوسف
X	X	تکرار شدن خواب زلیخا، و معرفی کردن یوسف خود را به زلیخا
X		نامه شاه مغرب به عزیز مصر برای ازدواج با

		زلیخا
X	X	عروسی زلیخا با عزیز مصر به خیال اینکه وی یوسف است
X	X	نیافتن یوسف (ع) در مصر و ماندن زلیخا در آرزوی یوسف (ع)
X	X	بی فرزند عزیز مصر و باکره بودن زلیخا
X	X	شناختن زلیخا یوسف (ع) را
X		زلیخا به دیدن یوسف و به بهانه‌ای به باغ خود می‌رود
X		درخواست زلیخا از عزیز مصر برای خریدن یوسف (ع)
X		عزیز مصر برای خریدن یوسف تمام پول خود را به مالک می‌دهد.
X	X	به شبانی (باغبانی) رفتن یوسف (ع) چنانکه روش پیغمبران است
X		وساطت دایه برای زلیخا در نزد یوسف (ع)
X	X	تمنای کامجویی زلیخا از یوسف (ع) نوجوان و امتناع او
X	X	ترتیب دادن مجلس بزم توسط زلیخا برای و فریفتن یوسف (ع) و توبه کردن کنیزکان او به دست یوسف (ع)
X	X	تلاش زلیخا برای به دام انداختن یوسف (ع) با ساختن قصری با هفت‌خانه تو در تو مزین به نقشهای هوس انگیز
X	X	تردید یوسف در برابر زلیخا و نجات از آن ورطه با دیدن شرم زلیخا از بت خویش
X		نمایان شدن صورت حضرت یعقوب (ع) در دیوار
X	X	فرار یوسف (ع) از زلیخا و تهمت زلیخا بر او
X	X	گواهی دادن کودک به پاک‌یوسف (ع)
X	X	افشای راز عشق زلیخا و ملامت زلیخا توسط زنان مصر
X	X	بریدن زنان دست خویش را با دیدن جمال یوسف (ع)
X	X	شفاعت زنان برای زلیخا نزد یوسف (ع) و امتناع یوسف از پذیرش گناه
X	X	به زندان رفتن یوسف (ع) به تحریک زنان و توطئه زلیخا
X	X	پشیمان شدن زلیخا و بی‌قراری در فراق یوسف (ع) و رفتن به زندان یا بام زندان برای دیدن او
X	X	تعبیر خواب زندانیان توسط یوسف (ع)

X	X	یادآوری ساقی آزادشده شاه از یوسف (ع) و سؤال از او درباره تعبیر خواب شاه
X	X	اعتراف زلیخا و زنان مصر به بی گناهی یوسف (ع) و آزادی او از زندان
X	X	انتصاب یوسف (ع) به مقام عزیز مصر
X		مطلع داستان وصال حضرت یعقوب (ع) و سفر اول برادران یوسف (ع) به مصر
X		نگرانی یعقوب (ع) از فرستادن بنیامین با برادرانش به مصر
X		سفر دوم برادران یوسف (ع) به مصر
X		نگهداشتن یوسف بنیامین را در نزد خود
X		سفر سوم برادران به مصر و یوسف پیراهن خود را با بشیر به پدرش می فرستد.
X		نفرین مادر بشیر برده یوسف (ع)
X		پیراهن یوسف را به یعقوب (ع) آوردند.
X		رفتن یعقوب (ع) به مصر با پسران خود و وصال آن با حضرت یوسف (ع)
X	X	مرگ عزیز مصر و تنهایی و عزلت زلیخا
X	X	نشستن زلیخا بر سر راه یوسف و ترحم یوسف بر وی
X	X	بخشیده شدن و جوان شدن دوباره زلیخا به دعای یوسف (ع)
X	X	ازدواج زلیخا و یوسف (ع) پس از توبه زلیخا
X	X	درگذشت یوسف (ع) پس از دیدن یعقوب (ع) در خواب و دعوت شدن از سوی او به سرای جاوید
X	X	مرگ زلیخا چند روز پس از مرگ یوسف (ع)

مختصات صوری مثنوی های حمدی و جامی

حمدالله حمدی مثنوی یوسف و زلیخای خود را در سال 897 هـ و در قالب 6241 بیت به نظم کشیده است. این داستان از زمان حضرت اسحاق (ع) تا مرگ زلیخا را شامل شده و به طور مفصلی زندگی حضرت یوسف (ع) در آن بیان می گردد. این شاعر در مثنوی یوسف و زلیخای خود از بیت 364 به داستان اصلی حضرت یوسف می پردازد و در 5896 بیت داستان حضرت یوسف (ع) و زلیخا و برادران و پدر وی را به طور مفصل به تصویر می کشد. حمدی قبل از داستان اصلی در 364 بیت به زندگی حضرت اسحاق و حضرت یعقوب اشاره می کند و سرگذشت این دو پیامبر را به طور مختصر بیان می کند و بعد از آن به داستان اصلی وارد می شود.

نورالدین عبدالرحمن جامی نیز مثنوی یوسف و زلیخای خود را در سال 888 ه و در هفتاد سالگی و در 4000 بیت به نظم کشیده است. جامی در مثنوی خود بر خلاف حمدی بیشتر به داستان یوسف (ع) و زلیخا توجه داشته است.

وزن و قالب

حمدی و جامی در نظم داستان یوسف و زلیخا از قالب مثنوی که یکی از قدیم‌ترین قالبهای ادبیات فارسی به حساب می‌آید، استفاده کرده‌اند. این قالب به خاطر ویژگی‌های ادبی خاص خود، از قرن 13 میلادی به ادبیات ترکی وارد شده و تا قرن 16 م به اوج خود رسیده است. حمدی در نظم مثنوی یوسف و زلیخای خود از بحر خفیف (فاعلاتن مفاعلهن فعلهن) استفاده کرده است. حمدی در بعضی بخش‌های مثنوی خود غیر از بحر خفیف از بحرهای دیگر از جمله بحر مجتث مثنی مخبون محذوف (مفاعلهن فعلاتن مفاعلهن فعلهن)، بحر مضارع مثنی مخرّب مکفوف محذوف (مفعول فاعلات مفاعلهن فاعلهن)، بحر هزج مثنی سالم (مفاعلهن مفاعلهن مفاعلهن مفاعلهن) ، بحر خفیف (فعلاتن مفاعلهن فعلهن) و بحر رمل مسدس محذوف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلهن) نیز استفاده کرده است. در مثنوی حمدی نیز مانند دیگر شاعران آن دوره به خاطر خصوصیات زبان ترکی و ناسازگاری این زبان با وزن عروضی بعضی عیوب از جمله زحاف وجود دارد. حمدی با وجود این عیوب توانسته در بین مثنوی‌سرایان داستان یوسف و زلیخا، از لحاظ وزن نسبت به شاعران دیگر بهتر عمل کند و مثنوی خود را بسراید.

نمونه‌ای از زحاف در مثنوی حمدی:

Hali bulup harami ol cayı

Eylemiştir şehid ol ayı

(Hamdi 108)

Boynu üzre rida riya olmuş

Eline asılık asa olmuş

(Hamdi 129)

جامی نیز در مثنوی خود از وزن هزج مسدس مقصور (مفاعلهن مفاعلهن مفاعلهن یا فعولن) به تقلید از خسرو و شیرین نظامی گنجوی استفاده کرده است. این وزن را که وزن بیرونی یا عروضی شعر است، چشمگیرترین و آشکارترین عامل موسیقی شعر دانسته‌اند (حمیدیان و سعیدی 1386 مقدمه خسرو و شیرین تصحیح وحید دستگردی). انتخاب این بحر عروضی برای نظم این داستان، از ابتکارات جامی است که قبل از وی فرد دیگری این بحر را برای نظم این داستان به کار نبرده است.

جامی در سرودن مثنوی خود از لحاظ وزنی توانسته موفق عمل کند و با کمترین اشکالات مثنوی خود را به نظم بکشد. زحاف که یکی از عیبهای وزنی به حساب می‌آید و در مثنوی حمدی زیاد دیده می‌شود در مثنوی جامی مشاهده نمی‌شود.

قافیه و ردیف

در بررسی تطبیقی قافیه و ردیف مثنوی‌های یوسف و زلیخای حمدی و جامی صد بیت از این دو مثنوی به صورت تصادفی انتخاب و مورد بررسی قرار گرفته است. خصوصیات قافیه و ردیف این دو مثنوی در جدول 2 آمده است.

جدول 2: بررسی تطبیقی قوافی و ردیف‌های مثنوی یوسف و زلیخای حمدی و جامی

ردیف	قافیه		ردیف	جامی
	اسمی	فعلی		
9	28	24	76	جامی
3	13	19	81	حمدی

بررسی تطبیقی صد بیت برگزیده هر یک از این دو مثنوی نشان می‌دهد که جامی نسبت به حمدی در بیت‌های مثنوی خود به قوافی و ردیف‌های فعلی بیشتر تمایل دارد. تمایل بیشتر به قوافی و ردیف فعلی نیز در مثنوی جامی به تحرک فضای داستان بیشتر کمک می‌کند.

زاویه دید

در داستان‌های کلاسیک، اکثراً روایت داستان با سوم شخص و به تعبیر دیگر با زاویه دید دانای کل بیان می‌شود. در روایت داستان‌های یوسف و زلیخای حمدی و جامی نیز مانند مثنوی‌های یوسف و زلیخای دیگر از زاویه دید سوم شخص استفاده شده است. در این مثنوی‌ها غیر از زاویه دید سوم شخص، دیالوگ‌ها و مونالوگ‌هایی¹⁰ نیز در بین قهرمانان مشاهده می‌شود که از این لحاظ به داستان‌های مدرن شباهت دارند. خصوصاً در مثنوی حمدی که شاعر داستان اصلی مثنوی را گهگاه قطع نموده و در بین داستان با ذکر روایت‌هایی به شنوندگان پند و اندرز می‌دهد، این خصوصیات بیشتر دیده می‌شود.

مکان

¹⁰ مثنوی یوسف و زلیخای جامی: مونالوگ زلیخا بیت 1105-1130 / 821-835 ، دیالوگ بین زلیخا و دایه بیت 714-749، دیالوگ بین یوسف (ع) و زلیخا 1828، دیالوگ یوسف (ع) با دایه بیت 1980-2003/ مثنوی یوسف و زلیخای حمدی: سوال و جواب برادران با یوسف (ع)

مکان در مثنوی یوسف و زلیخای حمدی و جامی به چهار بخش تقسیم می‌شود.

جدول 3:

مکان‌های تخیلی	مکان‌های خارجی	مکان‌های داخلی	مکان‌های جغرافیایی	
شهرهای در راه مصر : نابلوس، بنیاس، آریش، آسکلان	صحرا در کنعان و مصر، چاه، راه مصر، رودخانه نیل، باغ- ها، بازار مصر، شهر مصر	خانه اسحاق (ع)، خانه دایه یعقوب (ع)، خانه یعقوب (ع)، خانه خواهر یعقوب (ع)، قصر پدر زلیخا، قصر عزیز مصر، قصر هفت خانه زلیخا، زندان، قصر شاه مصر، خانه زلیخا که از نی ساخته شده، قصر یوسف در مصر	مکه، شام، کنعان، مغرب، مصر	حمدی
----- ---	صحرا در کنعان و مصر، چاه، راه مصر، رودخانه نیل، باغ- ها، بازار مصر، شهر مصر و دارالملک	خانه یعقوب (ع)، خانه عمه یوسف (ع)، قصر پدر زلیخا، قصر عزیز مصر، قصر هفت خانه زلیخا، زندان، قصر شاه مصر، خانه زلیخا که از نی	کنعان، مغرب، مصر	جامی

		ساخته شده ، قصر یوسف در مصر		
--	--	--------------------------------------	--	--

زمان

داستان حضرت یوسف و زلیخا از لحاظ تاریخی یک داستان واقعی است و بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد که این داستان حدوداً در تاریخ 1700 قبل از میلاد در دوره میانه دوم مصر باستان در زمان فرمانروایی هیکسوسها اتفاق افتاده است. در قرآن کریم، پادشاهان این دوره تاریخی مصر با عنوان ملک مورد اشاره قرار گرفته‌اند در حالیکه به فرمانروایان دوره حضرت موسی (ع) با عناوین فرعون ذکر شده‌اند.¹¹

زمان در مثنوی‌های یوسف و زلیخای حمدی و جامی مثل داستان‌های سنتی، خطی و مستقیم حرکت می‌کند ولی آغاز داستان در هر دو مثنوی با یک دیگر تفاوت دارد. حمدی مثنوی خود را از داستان زندگی حضرت اسحاق و یعقوب شروع می‌کند¹² ولی در مثنوی جامی داستان مثنوی از کودکی حضرت یوسف آغاز می‌شود. بنابراین در هر دو مثنوی داستان اصلی با خواب یوسف (ع) شروع و ادامه پیدا می‌کند. در هر دو مثنوی مانند دیگر مثنوی‌ها، دو زندگی با سیر زمانی موازی و مستقل از هم، یعنی زندگی یوسف و زلیخا تا زمان برخورد با یک دیگر وجود دارد.

در این دو مثنوی شاعران با ذکر فصل یا با ذکر سن قهرمانان، به زمان اشاره می‌کنند. به عنوان نمونه، در مثنوی حمدی زمان انداخته شدن یوسف به چاه و عروسی زلیخا فصل بهار ذکر شده است.¹³

چو دیدش در کنار خود دوساله گرامی دری از بحر کریمی	زمادر ماند با اشک یتیمی دویده ایام، زهرش در نواله
--	---

(جامی 474-475)

Kaldı Yusuf iki yaşında yetim

Ammesi ana şefkat etti azim

¹⁴(Hamdi s 61)

¹¹ E. Hornung, *Mısır Tarihi*, İstanbul 2004 s.77; Türkdöğän, *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf ve Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, s.1-2

¹² Yusuf ve Züleyha Hamdi s. 50-60

¹³ Yusuf ve Züleyha Hamdi s. 86-88 ve s. 226-229

¹⁴ ترجمه: یوسف (ع) مانده دو ساله یتیم، عمه وی به آن زیاد مهربانی کرد.

Çünkü serv oldu ol nihal-i cemal   Ömr-i eyyam oldu on iki sal

¹⁵(Hamdi s 69)

در هر دو مثنوی شاعران در بعضی قسمت‌های داستان برای یادآوری یا برای توضیح از بازگشت به گذشته (Flash-back)¹⁶ و نگاه به آینده (Flash-forward)¹⁷ استفاده می‌کنند و نوعی زمان-شکنی صورت می‌گیرد و به گذشته برمی‌گردند. این روش در مثنوی حمدی بیشتر دیده می‌شود.

داستان‌های فرعی

داستان یوسف و زلیخا بر اساس دو داستان اصلی، داستان یوسف و زلیخا و داستان یوسف و برادران و پدر وی شکل گرفته است. شاعران در نظم این داستان اغلب از داستان‌های فرعی نیز استفاده کرده‌اند که جذابیت داستان را افزایش دهند.

داستان‌های فرعی در مثنوی‌های حمدی و جامی:

- داستان حضرت اسحاق و پسران وی (حمدی)
- داستان حضرت یعقوب و برادر وی: حضرت یعقوب با کمک مادر خود پیامبری را از برادرش گرفت به همین دلیل بین دو برادر دشمنی بوجود آمد و یعقوب مجبور شد به شام فرار کند. (حمدی)
- داستان فرارسیدن عید و آراستن یوسف توسط پدر وی: بعد از فرا رسیدن عید، یعقوب (ع) یوسف را با لباس‌های بهشتی آراست و این حسد برادران را برافروخت. (حمدی)
- داستان درخت حیاط خانه یعقوب (ع): در حیاط خانه یعقوب (ع) درختی بود و یعقوب (ع) از شاخه‌های آن برای پسران خود عصای درست می‌کرد ولی از آن درخت عصای لایق برای یوسف (ع) درست نشد و حضرت یعقوب (ع) دعا کرد و جبرائیل از بهشت برای یوسف عصایی آورد. (جامی، حمدی)
- داستان حضرت هود (ع) یا شخصی عالم که در چاه در انتظار یوسف نشسته بوده است. (حمدی)
- داستان فلاکت حضرت یوسف (ع): حضرت یوسف در ایام کودکی با نگاه کردن به آینه و مشاهده زیبایی خود، مغرور شده و همین موضوع موجب اتفاقات ناگوار آینده در زندگی وی شد. (حمدی)
- داستان تهمت زدن به گرگ: برادران یوسف (ع) پس از انداختن وی به درون چاه، به دروغ قتل یوسف (ع) را به گرگ نسبت دادند. (حمدی و جامی)

¹⁵ ترجمه: چون سرو شد جمال نهال، عمر ایام شد دوازده سال
¹⁶ مثنوی یوسف و زلیخای جامی: بیت 1835-1841، مثنوی یوسف و زلیخای حمدی

ص 148-113-99 و 100

¹⁷ مثنوی یوسف و زلیخای حمدی: ص 131 و 149

- داستان فلاکت حضرت یعقوب (ع): در مثنوی حمدی مایه بدبختی‌های حضرت یعقوب (ع) به دو دلیل اشاره شده است، اولی دوست داشتن بیش از حد یوسف (ع) و دوم فروختن کودک کنیزک خود به دلیل اینکه یوسف از شیر آن کنیزک بهره ببرد. (حمدی)
- داستان مالک، رئیس کاروان: رئیس کاروانی که یوسف (ع) را در چاه پیدا کرد، قبلاً این اتفاق را در خواب دیده و از پیشگویان تعبیر این خواب را جویا شده بود و بر اساس همین خواب به سمت این چاه آمده بود. (حمدی)
- داستان زیارت قبر مادر یوسف (ع) توسط وی: یوسف ضمن عزیمت با کاروان به سمت مصر، جهت زیارت قبر مادر خود از کاروان جدا شد و به همین دلیل از جانب برده رئیس کاروان مورد سرزنش قرار گرفت. این برخورد موجب برخاستن طوفان شدیدی شد که نهایتاً با دعای حضرت یوسف (ع) این طوفان فرونشست. (حمدی)
- داستان سفر یوسف (ع) به مصر و حوادث پیش آمده در راه و توقف در شهرها: در راه عزیمت به مصر، کاروان در برخی شهرها توقف نمود. تعدادی از ساکنان این شهرها با مشاهده جمال زیبای یوسف (ع) شیفته وی شده و از بت پرستی خود توبه نمودند. (حمدی)
- داستان اژدها در رودخانه نیل در هنگام آبتنی یوسف (ع) در نیل: پس از رسیدن کاروان به مصر، یوسف (ع) برای آبتنی به رودخانه نیل رفت. در این حین یک اژدهای غول پیکر نمایان شد و توجه مردم را به خود جلب نمود و به همین دلیل یوسف (ع) دور از انظار عمومی توانست به آبتنی خود ادامه دهد. (حمدی، جامی)
- داستان حوادث در قصر مالک در مصر و نمایش یوسف در آن قصر: بعد از ساکن شدن یوسف در قصر مالک، مردم شهر جهت رویت جمال زیبای وی به سمت قصر سرازیر می‌شدند. مالک نیز به منظور نمایش یوسف (ع)، از هر نفر مبلغی دریافت می‌نمود. (حمدی)
- داستان پیرزنی که خریدار یوسف (ع) بوده و داستان دختر بازغه نام: هنگام نمایش یوسف در بازار به منظور فروش وی، پیرزنی نیز در این بین علیرغم داشتن هیچ پولی جزء خریداران یوسف (ع) درآمد و مقصود خود را چنین بیان داشت که صرفاً می‌خواست جزو خریداران یوسف (ع) باشد. دختری زیباروی و ثروتمند بنام بازغه پس از دیدن یوسف از گذشته خود توبه نمود و با بخشیدن تمامی اموال خود، کنج عزلت‌گزیده و از آن پس تا پایان عمر به عبادت خداوند مشغول شد. (حمدی، جامی)
- داستان زلیخا قبل از ازدواج در خانه پدری: زلیخا دختر پادشاه مغرب، بسیار زیبا و زبانه‌زاد خاص و عام بود. (حمدی، جامی)
- داستان خوابهای زلیخا: زلیخا پس از دیدن یوسف (ع) در خوابهای مکرر، از شدت عشق به وی دچار آشفتگی روحی شده و تا حد جنون نیز رسید. در آخرین خواب، با اشاره یوسف (ع) به مصر، زلیخا راهی این کشور شده و با عزیز مصر ازدواج نمود. (حمدی، جامی)

- داستان یوسف (ع) در قصر زلیخا: یوسف (ع) در هنگام سکونت در قصر زلیخا، به دلیل دور ماندن از زلیخا مدتی شغل شبانی را برگزید. زلیخا از شدت عشق به یوسف قصری ساخت تا در آن از یوسف (ع) کامجویی نماید. (حمدی، جامی)
- داستان یوسف (ع) در زندان: پس از اتفاقات روی داده در قصر زلیخا و وارد کردن اتهام به یوسف (ع)، وی راهی زندان گردید. در زندان، یوسف (ع) با تعبیر خواب دو نفر از زندانیان، در این زمینه مشهور شد و در آینده همین موضوع موجب نجات وی از زندان گردید. (حمدی، جامی)
- داستان خواب شاه مصر و تعبیر آن خواب از طرف یوسف (ع): یوسف خواب شاه مصر را تعبیر نمود و این امر موجب آزادی وی و در نهایت اثبات بی گناهی او شد. (حمدی، جامی)
- داستان آمدن برادران یوسف به مصر: پس از بروز قحطی در مصر و کنعان، برادران یوسف (ع) به منظور تأمین آذوقه خود راهی مصر شدند. (حمدی)
- داستان برده یوسف و مادر برده: یوسف (ع) بعد از ملاقات با برادران و معرفی خود به آنان، پیراهنش را به همراه برده خود بنام بشیر (بشیر همان کودکی بوده که حضرت یعقوب (ع) به خاطر شیر خوردن یوسف (ع)، از مادر جدا کرده بود) به سمت کنعان و نزد پدر خود فرستاد. در راه کنعان، بشیر مادر خود را یافته و پس از این دیدار به ملاقات یعقوب (ع) رفت. (حمدی)
- داستان مرگ یعقوب و مرگ یوسف (ع): پس از اینکه یعقوب موفق به یافتن یوسف (ع) گردید، چندی بعد راهی کنعان شده و در آنجا درگذشت. مدتی بعد از مرگ یعقوب، یوسف پدر خود را در خواب دید که وی را به سمت خود دعوت می نمود. پس از دریافت این پیام، یوسف نیز به دیار باقی شتافت. (حمدی)
- داستان ساخت شهری برای مومنان: حضرت یوسف (ع)، در کنار مصر، شهری برای پیروان خداوند یکتا برپا نمود. (حمدی)

تیجه گیری

اشتراکات فرهنگی و دینی دو ملت مسلمان و همسایه ایران و ترکیه و داد و ستدهای فرهنگی این دو ملت در طول تاریخ، باعث خلق آثار ادبی و هنری مشابهی شده که تأثیر پذیری دو ملت را از یکدیگر غیر قابل انکار می نماید. سرایش منظومه های داستانی به همت شعرای دو ملت با موضوعات واحد، از نمودهای این اشتراکات فرهنگی محسوب می شود. تعداد و تنوع موضوعات مشترک ادبی در میان شاعران دو ملت حاکی از قرابت، دوستی، دلبستگی و وابستگیهای واحد است. از جمله این موضوعات ادبی مشترک، خلق متنوع و متعدد منظومه های یوسف و زلیخا به زبان فارسی و ترکی است که امکان بروز و ظهور در انواع ادبی و قالبهای شعری را فراهم

کرده است. به نظر می‌رسد توجه شاعران دو ملت به این داستان، صرفاً مدیون قداست قرآنی آن نیست، بلکه جاذبه این داستان به دلیل ظرفیتهای ادبی آن برای ظهور در انواع ادبی است. موضوعات جاذب انسانی مانند مسأله عشق، زیبایی، برانگیختگی وسوسه های نفسانی، کیدورزی زنان، مجالس بزم، فراق و وصال، محنت عشق، شادی و غم، رعایت عفت، مناعت طبع، مقاومت در مقابل وسوسه های نفس، صبر و تحمل سختیها، محنت زندان، آزمون صبر و مقاومت، چاره اندیشیها، انزوا، خلوت گزینی، رهایی از زندان، عزت یافتن، و در نهایت پیری و مرگ و تعزیت، همراه با پند و موعظه و اندرزهای حکمی و دیگر نکات عرفانی، دستمایه های فراوانی در اختیار منظومه پردازان قرار داده است.

در ادب فارسی، عبدالرحمن جامی در پرداخت هنری این قصه گوی سبقت از پیشینیان ربوده است و شاعران زیادی - اعم از فارسی و ترک زبان- را به تقلید از اثر خویش به دنبال کشیده است. بررسی تطبیقی اثر دو شاعر از دو ملت ایران و ترکیه در این موضوع می‌تواند مخاطب را از شباهتها و تمایزات جهان بینی، فرهنگ و ذوق ادبی و هنری خالقان اثر، و دل بستگیها و وابستگیهای دو ملت آشنا کند.

منابع و مآخذ

منابع فارسی

1. تربیت، محمد علی؛ یوسف و زلیخا؛ مجله تعلیم و تربیت، سال سوم، صص 311-415
2. جامی، عبدالرحمن، یوسف و زلیخا، به تصحیح ناصر نیکوبخت، تهران، انتشارات آوای نور، 1377
3. جامی، عبدالرحمن؛ هفت اورنگ به کوشش مدرس گیلانی؛ انتشارات سعدی، چ پنجم، 1368.
4. حکمت، علی اصغر؛ جامی؛ انتشارات توس، 1363.
5. خیامپور، عبدالرسول؛ یوسف و زلیخا، تبریز، انتشارات شفق، 1339.
6. خیامپور، عبدالرسول، (1384)، «یوسف و زلیخا»، نشریه دانشکده علوم انسانی تبریز، سالهای 10، 11، 12
7. ذوالفقاری، حسن، زواری، محمد امین، (1388)، «روایت-شناسی قصه یوسف (ع) و زلیخا»، فصلنامه علمی پژوهشی کاوشنامه، شماره 19.
8. مبلغ، اسماعیل، جامی و ابن عربی، انتشارات انجمن جامی، 1343.
9. نیکوهمت، سیری در مثنویهای یوسف و زلیخا، مجله وحید، شماره اول و پنجم، دوره دوازدهم.
10. یشیل. احمد. بررسی تطبیقی یوسف و زلیخای جامی با یوسف و زلیخای ترکی. دانشیاران ایران. 1396. ص 98

- ÇELEBİOĞLU, Amil, *Türk Edebiyatında Mesnevi: XV. yy. 'a Kadar*, İstanbul, 1999
- DEMİR, Recep, *Hamdi'nin Yusuf u Züleyha Mesnevisinde Tercüme ve Yerli Söylem*, A. Ü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Erzurum 2010
- E. HORNUNG, *Mısır Tarihi*, İstanbul 2004
- HAMDULLAH HAMDİ, *Yusuf u Züleyha*, Haz. Naci Onur, Akçağ Yay. Ankara 1991
- KARTAL, Ahmet, *Câmî'nin Yusuf u Züleyhâ'sı ile Hamdullâh Hamdî'nin Yusuf u Züleyhâ'sının Mukayesesi*, Diriözler Armağanı, Ankara, 2003, s. 93-139
- TÜRKDOĞAN, Melik Gökcan, *Klasik Türk Edebiyatında Yusuf ve Züleyha Mesnevileri Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma*, Erzurum, 2008
- YEŞİL, Ahmet, *Nasır Nikubaht, Abdurrahman Cami, Şeyyad Hamza, Erzurumlu Darir, Hamdullah Hamdi ve Taşlıcalı Yahya Yusuf ve Züleyha Mesnevilerinde yer alan Tema ve Motiflerin İncelenmesi*, Doğu Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 2013